

Critical analysis of Ghazali's thoughts about women based on the historical context of Islamic society

Ziba Esmaili¹

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran. Email: esmaeili_ziba@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 05 November 2023

Received in revised form: 24 November 2023

Accepted: 26 December 2023

Published online: 20 March 2024

Keywords: *Islamic society, Misogyny, Mohammad Ghazali, Pre-Islam society, Status of women.*

ABSTRACT

Muhammad Ghazali is one of the most prominent thinkers and the most influential religious scholars who called for the reform and revival of religion, he is one of the leaders of the movement of returning to predecessor. The teaching of the principles and pillars of religion, the way of governance and other customs such as marriage customs have been taken into consideration in his works, in which he also mentions his opinions about women. In this research, Imam Mohammad Ghazali's view on issues related to women was explored and investigated with descriptive analytical method and critical approach, then the historical, cultural and social contexts influencing Ghazali's thinking were analyzed. In the Ghazali's works, there are thoughts about women that contradict the tradition of the Prophet (PBUH) and his practice. A closer examination of his views on women reveals the cultural view of the society in which Ghazali lived. It seems that some of Ghazali's views were influenced by Pre-Islam's culture and changes in Islamic society after the death of the Prophet Mohammad (PBUH). The presence of orders such as consulting with women and acting contrary to it or women being created from crooked ribs, locking women at home and depriving them of education, placing women in the ranks of servants and slaves, and emphasizing the function of women bearing children are the topics emphasized in the thoughts of Ghazali that is against Islamic & Quranic teachings & directly related to the cultural changes of the Islamic society after the death of the Prophet (PBUH).

Cite this article: Esmaili, Z. (2024). Critical analysis of Ghazali's thoughts about women based on the historical context of Islamic society. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 14(1): 1- 18.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367695.1666>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367695.1666>

1. Introduction

Muhammad Ghazali is considered one of the most prominent thinkers and one of the most influential thinkers in the Islamic world. The life time of this outstanding scholar can be considered one of the most important periods of Islamic civilization. Shortly before his life, significant advances in various sciences were achieved during the Samani rule. After this brilliant era, the era of Ghaznavid and Seljuk governments began. The dominance of these rulers led to the change of political and social opinions of Iranians. When they came to work, a certain religious policy was popularized, and the religious conflicts between different sects of Islam reached a peak (Ghani, 2007: 409). To the extent that some have called this period "scientific and literary period or religious and polemical era" (Sotoudeh, 2006: 83). Appearance and stratification in religious sciences also spread during this period (Zarrinkoob, 2000: 478). Considering the social and cultural situation of this era, it is possible to understand the basic motivations of Ghazali in writing the books *Ihya Ulum al-Din*, *Nasihat al-Muluk* and *Kimyaye Saadat*. His social concerns and his reformist view of social issues are understandable. He wrote the book *Nasihat al-Muluk* with the aim of teaching the rulers of the time how to govern, he mentions the most correct ways of governing and gives examples of the actions of the great rulers of the past and the four caliphs. In the book, *Ihya Ulum al-Din*, he describes and explains topics of Islam that are emphasized in Islamic mysticism. In the book *Kimyaye Saadat*, in the marriage etiquette section, he explains marriage etiquette and its principles; While describing marriage customs, he also expresses his opinions about women.

As an Islamic thinker, his views on women and family are expected to be in accordance with the way of the Prophet (pbuh), but among his words, there are points that contradict the tradition and the way of the Prophet (pbuh). His views on women are misogynist or patriarchal. Due to the extensive influence of Ghazali's thoughts on the scholars after him, it is impossible to pass by such thoughts of his. This wide influence has caused Ghazali's opinions to be cited by the scholars of the Islamic world and Ghazali has been introduced as a representative of ancestors 's thinking. Therefore, it is necessary to analyze his thoughts in the field of family and issues related to women, the political and social contexts of the formation of these thoughts and the critical analysis of these opinions. The prevailing political and social contexts that have imposed a misogynistic view on the thoughts of most of the thinkers of that time for many years.

In this research, we tried to explore and examine Ghazali's thoughts and ideas about women with a critical analytical approach, and then compare Ghazali's thoughts with the dominant cultural and social contexts of Pre-Islam society and Islamic society that gave rise to these thoughts in related issues adapt to women. Previously, Rahimpour (2013) published "Criticism of the position of women in Ghazali's thought". In this research, the author has expressed Ghazali's thought regarding education, rights and duties of women, and has criticized his opinions. The author has come to the conclusion that Ghazali believes in gender superiority and has a patriarchal vision. In his opinion, women are inferior. Her wisdom and thought are incomplete. She is not able to manage her life and goes to ruin. Rahimpour criticized Ghazali's anti-feminist thoughts, but did not address the political and social contexts that occurred in the Islamic society after the Prophet (PBUH) and caused the formation of these thoughts.

2. Methodology

This research has analyzed Ghazali's views about women using the qualitative content analysis method. The research data has been collected by document and library study and analyzed by semantic analysis. For this purpose, two works of Ghazali (*Ihya Ulum al-Din* and *Kimyaye Saadat*) were examined, which contain Ghazali's views on the issue of family and women. Then the general views of Ghazali in this field were extracted. In the next step, the cultural and social issues of the Pre-Islam society, the Islamic era, and the state of the Islamic society after the Prophet (PBUH) were analyzed by referring to historical sources (Vafayat Al-Aayan, *Tabaqat-Al-Kabri*, *Oyun-Al-Akhbar*, *Eqdol-Al-*

Farid and Moruj-Al-Zahab). After collecting the data, their analysis was done in a comparative method. The current research uses a comparative approach to compare Ghazali's perspective with the cultural foundations of Islamic society. In order to make this comparison, first, Ghazali's opinions about women are mentioned, then the historical contexts and dominant thoughts of the Pre-Islam period or the period after the Prophet (PBUH) were examined. Finally, the findings were analyzed in a comparative way.

3. Findings

The current research has examined the historical and political contexts that caused the intellectual deviation of the Islamic society in the issue of women and influenced Ghazali's thoughts. The contexts created by cultural changes have shaped anti-feminist thoughts in the Islamic society and the thoughts of thinkers such as Ghazali. The historical and social contexts affecting the views of a thinker like Ghazali on the issue of women have not been researched, and despite a lot of searching, no research was found. In this research, an attempt has been made to investigate and analyze Ghazali's thoughts about women, considering the social and political developments of the Islamic society after the Prophet (PBUH). Ghazali's thoughts on women's issues are not only influenced by Quran and Sunnah but also the policies of the caliphs after the Prophet (pbuh), such as the second caliph, and the conditions of the Islamic society after the Prophet (pbuh), have played a significant role in the formation of his thoughts.

In the matter of marriage, Ghazali emphasizes on having children and considers the main reason for marriage to be the birth of children. This is despite the fact that various verses of the Qur'an introduce the reason for marriage to achieve the peace of man and woman, to achieve spirituality and the survival of the generation. Ghazali's emphasis on childbearing is similar to the thoughts of the Arab society, which paid attention to women's childbearing and the continuity of the generation. The behavior of the second caliph in marriage is an example of the general thinking of the Arab society in the matter of marrying women. In Ghazali's view, the daughter's consent in marriage is not necessary if the father is alive. This issue is in accordance with the Pre-Islam customs that in the marriage of a girl (virgin) the decision was the responsibility of her guardian (father or older brother). Ghazali considers ability to recognize a woman as weak, so he believes in opposition to women's opinion. This is clearly influenced by the Pre-Islam's Arab culture in which the women were considered to be defective and incomplete. In Ghazali's remarks, there are sentences about the creation of women who remember the idea of women's creation from the left rib of men. These thoughts have become commonplace in the custom of Islamic society influenced by the Jewish religion after the death of the Prophet (PBUH). Ghazali's ideas about the absence of women in the community and keeping of women in the home are influenced by the ideas of the second caliph about women's. The second caliph restricted the education of women and their presence in religious communities. These restrictions appear to have been directly linked to the expansion of conquests, the increase in slaves in Islamic society and the corruption of society. Ghazali in expressing the rights of spouses considers the right of man to be much greater; Because he considers the woman in the position of the wife, the slaves and servants of the male, and this is related to the obvious intellectual decline in Islamic society after the death of the Prophet (PBUH).

4. Conclusion

The study of al-Ghazali's ideas on women reflects the cultural and intellectual status of Islamic society at the time of Ghazali's life. After the death of the Prophet (PBUH), the return of Pre-Islam's traditions to Islamic society and caliph policies led to widespread cultural and social changes in Islamic society, targeting these changes in the family and society. The influence and depth of these changes were so much that even thinkers considered these thoughts to be Islamic thought and regarded the emerging innovations as divine thinking.

References

- Ghani, Qasim (2007). *History of Sufism in Islam; Its various developments and transformations from the beginning of Islam to the era of Hafez*, 10th edition, (volumes 2-3), Tehran: Zavvar
- Rahimpour, Foruq Sadat (2012). "Criticizing the Situation of Women in Qazali Thoughts", *Women's Studies*, 3 (1): 71-100.
- Sotoudeh, Hedayatullah (2006). *History of Social Thought in Islam from Farabi to Shariati*, Tehran:Nedaye Ariana.
- Zarrinkoob, Abdul Hossein (2000). *Roozegaran*, Tehran: Sokhan.

تحلیل انتقادی اندیشه‌های غزالی در مورد زنان با تکیه بر زمینه‌های تاریخی جامعه اسلامی

زیبا اسماعیلی^۱

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. esmaeili_ziba@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	امام محمد غزالی یکی از برجسته‌ترین متفکران و تأثیرگذارترین عالمان دینی است که داعیه اصلاح و احیای دین داشته، جزو سرآمدان جریان بازگشت به سلف صالح محسوب می‌شود. تعلیم دین، شیوه حکمرانی و سایر آداب، چون آداب ازدواج در آثار او مورد توجه قرار گرفته که در ضمن آن، آرا خود در مورد زنان را نیز ذکر می‌کند. تفکرات غزالی در مورد زنان، با متن اسلام مغایرت دارد. بررسی دقیق تر آرا او در مورد زنان، دیدگاه فرهنگی جامعه اسلامی را نسبت به زنان آشکار می‌کند. در این تحقیق با روش توصیفی و با رویکرد انتقادی، دیدگاه امام محمد غزالی در مسائل مربوط به زنان مورد بررسی قرار گرفته، سپس زمینه‌های تاریخی و اجتماعی تأثیرگذار بر تفکر او تحلیل شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که برخی دیدگاه‌های غزالی در مورد زنان، از فرهنگ جاهلی و تحولات جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر (ص)، متأثر است. وجود سفارش‌هایی چون مشورت با زنان و برخلاف آن عمل کردن، آفریده شدن زنان از دنده کج، محبوس کردن زنان در خانه و محروم کردن آن‌ها از آموزش، قرار دادن زنان در ردیف بردگان و تأکید بر کارکرد فرزندآوری مباحث مورد تأکید در اندیشه‌های غزالی است که با تغییرات فرهنگی جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر (ص)، ارتباط مستقیم دارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۴	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۰۳	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱	
کلیدواژه‌ها: جامعه جاهلی، جامعه اسلامی، جایگاه زنان، زن‌ستیزی، محمد غزالی.	
استناد: : اسماعیلی، زیبا. (۱۴۰۳). تحلیل انتقادی اندیشه‌های غزالی در مورد زنان با تکیه بر زمینه‌های تاریخی جامعه اسلامی. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴(۱): ۱-۱۸.	
https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367695.1666	
ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.	© نویسندگان.
DOI: https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367695.1666	

۱. مقدمه و بیان مسئله

ابی حامد محمد بن محمد الغزالی الشافعی، ملقب به حجت‌الاسلام زین‌الدین الطوسی و امام محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ه.ق.) یکی از برجسته‌ترین متفکران و از تأثیرگذارترین اندیشمندان جهان اسلام محسوب می‌شود. دوران زندگی او را می‌توان یکی از مهم‌ترین ادوار تمدن اسلامی به حساب آورد. در فاصله اندکی پیش از زندگی او، ارکان اربعه حدیث و اخبار شیعه امامیه؛ الکافی از کلینی (م ۳۲۹ ق)، من لایحضره الفقیه از ابن بابویه معروف به شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق)، التهذیب و الاستبصار از شیخ الطایفه محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ ق) تألیف شد. در علم کلام ابوحامد اسفراینی (م ۴۰۶ ق)، ابن فورک اصفهانی (م ۴۰۶ ق) به ترویج کلام اشاعره و ابوهاشم جبائی (م ۴۲۹ ق) و ابوزید بلخی (م ۳۲۲ ق) به ترویج کلام معتزله پرداختند. ابومنصور ماتریدی (م ۳۳۳ ق) مذهب کلامی ماتریدی را بنیان نهاد. در علم فلسفه محمد بن زکریای رازی (م ۳۱۳ ق)، ابونصر محمد فارابی (م ۳۳۹ ق) و ابوعلی سینا (م ۴۲۸ ق) ظهور یافتند. اخوان‌الصفا به تألیف رسالات به زبان ساده و قابل فهم پرداختند. محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ ق) نخستین بار ترجمه‌ای از قرآن به فارسی ارائه کرد (صفا، ۱۳۸۴: ۱/۷۷). این پیشرفت‌های قابل توجه در علوم مختلف در دوران حکومت سامانیان (۲۸۷ - ۳۸۹ ق) که حدود دو قرن بر بخش‌های بزرگی از ماوراءالنهر فرمانروایی داشتند، حاصل شد. پس از این دوران درخشان، با انقراض سلسله‌های ایرانی نژاد، دوران حکومت‌های غزنویان و سلجوقیان آغاز گردید. تسلط این حاکمان منجر به تغییرات عظیمی در اصول عقاید سیاسی و اجتماعی ایرانیان شد. این حاکمان اغلب مردمی سخت‌گیر و متعصب بودند. با روی کار آمدن ایشان سیاست دینی خاصی رواج یافت که سبب گسترش و تقویت مذهب تسنن شد (راوندی، ۱۳۶۹: ۴۱-۴۲). در اثر این سیاست‌ها، اختلافات مذهبی بین مذاهب و فرق مختلف اسلامی به اوج رسید (غنی، ۱۳۸۶: ۴۰۹). تا جایی که برخی این دوره را «دوره علمی و ادبی یا عصر مذهبی و جدلی» نامیده‌اند (ستوده، ۱۳۸۵: ۸۳). اگرچه در زمان اعتلای سلجوقیان، تأسیس مدارس، کتابخانه‌ها و خانقاه‌ها اهمیت قابل ملاحظه‌ای یافت، لکن ظاهرینی و قشری‌گری در علوم دینی نیز در همین دوران گسترش پیدا کرد (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۴۷۸).

با توجه به وضعیت اجتماعی و فرهنگی این دوران، می‌توان به انگیزه‌های اساسی غزالی در نگارش کتاب‌های احیاء علوم‌الدین، نصیحه‌الملوک و کیمیای سعادت پی برد. او کتاب نصیحه‌الملوک را با هدف آموزش شیوه حکمرانی به حاکمان زمانه می‌نگارد، صحیح‌ترین شیوه‌های حکمرانی را ذکر می‌کند و از عملکرد حکمرانان بزرگ پیشین و خلفای چهارگانه مثال می‌آورد. در کتاب احیاء علوم‌الدین به شرح و توضیح مباحثی از اسلام می‌پردازد که در عرفان اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است. بنابراین دغدغه‌های اجتماعی او و نگاه اصلاح‌گرایانه‌اش نسبت به مسائل اجتماعی و وضعیت زنان را به خوبی می‌توان درک کرد. در کتاب کیمیای سعادت پس از توضیح و تفسیر اصول دین، به بیان ارکان دین می‌پردازد. ارکان دین را به دو بخش کلی عبادات و معاملات تقسیم می‌کند. در قسمت عبادات از اعتقاد به خدا و صفات و افعال وی، اعتقاد به آخرت و اعتقاد به نبوت پیامبر (ص) آغاز می‌کند، سپس به شرح مباحث طلب علم، طهارت و آداب آن، نماز، زکات، روزه، حج، خواندن قرآن و ذکر حق تعالی می‌پردازد. در رکن دوم، آداب طعام خوردن با دیگران و میزبانی، آداب نکاح، آداب کسب، شناختن حلال و حرام، حق صحبت خلق، آداب عزلت، آداب سفر، آداب سماع و وجد، امر به معروف و نهی از منکر و در پایان اصول و آداب نگاهداشت رعیت و حکمرانی ولایت را به تفصیل شرح می‌دهد. در بخش آداب نکاح، آداب ازدواج و اصول آن را توضیح می‌دهد؛ در حین شرح آداب ازدواج، آرا خود در مورد زنان را نیز بیان می‌کند. به‌عنوان یک متفکر اسلامی انتظار می‌رود آرا او در باب زنان و خانواده، منطبق با سیره پیامبر (ص) باشد اما در میان سخنان نکاتی مغایر با سنت و سیره پیامبر (ص) مشاهده می‌شود.

آرا او در مورد زنان به گونه‌ای زن‌ستیزانه یا مردسالارانه است. غزالی در شکل‌گیری تفکرات اندیشمندان و متفکران پس از خود نقش اساسی ایفا کرده است. اندیشه‌های غزالی در زمینه تربیت اسلامی و اخلاق دینی بر سعدی شیرازی، در اندیشه‌های کلامی و عرفانی بر سنایی و عطار نیشابوری، در معرفت‌شناسی و مباحثی چون جبر و اختیار، عقل و عشق بر مولوی تأثیرگذار بوده است. همچنین می‌توان

تأثیرات مستقیم تفکرات او را در مباحث توحیدی بر سید حیدر آملی، در مبانی فلسفی چون رابطه شریعت و اخلاق، حسن و قبح اخلاقی بر ملا محسن فیض کاشانی و در اندیشه‌های سیاسی بر تفکرات خواجه نصیرالدین طوسی دریافت. بنابراین به دلیل تأثیرگذاری گسترده اندیشه‌های غزالی بر عالمان پس از خود، نمی‌توان به صورت گذرا از کنار این قبیل تفکرات او عبور کرد.

این تأثیرگذاری گسترده سبب شده آرا غزالی مورد استناد عالمان جهان اسلام قرار بگیرد و غزالی به‌عنوان نماینده تفکر سلف صالح معرفی گردد. بنابراین واکاوی تفکرات او در زمینه خانواده و مسائل مربوط به زنان، زمینه‌های سیاسی و اجتماعی شکل‌گیری این تفکرات و تحلیل انتقادی این آرا، ضرورت دارد. زمینه‌های غالب سیاسی و اجتماعی که تا سال‌های طولانی نگاهی زن‌ستیزانه را به اندیشه‌های اغلب اندیشمندان آن روزگار تحمیل کرده است. ردپای نگاه بدبینانه نسبت به زنان را در نگاه شاعرانی چون سنایی، خاقانی، ناصر خسرو، همچنین در نثرهایی همچون مرزبان‌نامه، سندهادنامه و طوطی‌نامه به وضوح می‌توان مشاهده کرد.

در این پژوهش، درصددیم تا با رویکردی تحلیلی - انتقادی، تفکرات و اندیشه‌های غزالی در مورد زنان را مورد کاوش و بررسی قرار داده، سپس اندیشه‌های غزالی را با زمینه‌های غالب فرهنگی و اجتماعی جامعه جاهلی و جامعه اسلامی که زمینه‌ساز به‌وجود آمدن این تفکرات در مسائل مربوط به زنان بوده، تطبیق دهیم.

۲. روش پژوهش

این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی به نقد و بررسی دیدگاه‌های غزالی در مورد زنان پرداخته است. داده‌های پژوهش نیز با مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده، با واکاوی معنایی بررسی گردیده است. برای این منظور، ابتدا دو اثر غزالی (احیاء علوم الدین و کیمیای سعادت) بررسی شد که حاوی دیدگاه‌های غزالی در موضوع خانواده و زنان است. سپس دیدگاه‌های کلی غزالی در این زمینه استخراج شد. در مرحله بعد با مراجعه به منابع تاریخی (وفیات الاعیان، طبقات الکبری، عیون الاخبار، عقدالفرید و مروج الذهب) مسائل فرهنگی و اجتماعی جامعه جاهلی، دوران اسلامی و وضعیت جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر (ص) واکاوی گردید. پس از گردآوری داده‌ها، تحلیل آن‌ها به روش تطبیقی یا مقایسه‌ای انجام گرفت. پژوهش حاضر از رهیافت مقایسه‌ای کمک گرفته تا دیدگاه غزالی را با بنیان‌های فرهنگی جامعه اسلامی مورد تطبیق قرار دهد. در راستای انجام این مقایسه، ابتدا آرا غزالی در مورد زنان بیان، سپس زمینه‌های تاریخی و تفکرات غالب دوران جاهلیت یا دوران پس از رحلت پیامبر (ص) بررسی شد. در نهایت تحلیل یافته‌ها به روش تطبیقی انجام گرفت.

۳. پیشینه پژوهش

پیش از این مقالاتی به نقد اندیشه‌های غزالی در مورد زنان پرداخته‌اند. رحیم‌پور (۱۳۹۱) «نقدی بر جایگاه زن در اندیشه غزالی» را منتشر کرده است. نویسنده در این پژوهش اندیشه غزالی را در خصوص تعلیم و تربیت، حقوق و وظایف زنان بیان کرده، به نقد آرا او پرداخته است. نویسنده به این نتیجه دست یافته که غزالی به برتری جنسیتی قائل است و بینش مردسالارانه دارد. از نظر او زن جنس مادون است. خرد و اندیشه‌اش ناقص است. قادر به اداره زندگی خود نیست و به تباهی می‌گراید. رحیم‌پور تفکرات زن‌ستیزانه غزالی را مورد انتقاد قرار داده، اما به زمینه‌های سیاسی و اجتماعی که در جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر (ص) رخ داده و سبب شکل‌گیری این تفکرات شده، نپرداخته است. از این نظر پژوهش رحیم‌پور به طور کامل با پژوهش حاضر تفاوت می‌یابد.

رحیم‌پور، استکی (۱۳۹۵) در پژوهش خود با عنوان «مطالعه تطبیقی جایگاه زن در دیدگاه غزالی و ابن عربی» به بررسی جایگاه زن در آرا غزالی و ابن عربی پرداخته‌اند. نگارندگان در این مقاله پس از تبیین جایگاه زن در اندیشه غزالی و ابن عربی، به این نتیجه رسیده‌اند که غزالی جایگاه زنان را در جایگاه همسر با تعابیر ناشایستی معرفی می‌کند، نقصان‌های بسیاری برای او قائل می‌شود و شأن اجتماعی برای او قائل نیست. ابن عربی زن را در جایگاه همسر واجد کمالاتی می‌داند که مردان قادر به کسب آن‌ها هستند. این پژوهش بررسی تطبیقی

تفکرات غزالی و ابن عربی در مسئله زنان است. نگاهی انتقادی به مسئله ندارد و زمینه‌های اجتماعی شکل‌گیری تفکرات ابن دو عالم را بررسی نکرده است و با پژوهش حاضر تفاوت کلی دارد.

نوری، افضل‌ی شیخی و زارعی (۱۴۰۰) در مقاله «نقد دیدگاه غزالی در مسئله ادراکات عقلی زن» دیدگاه‌های غزالی در مسئله ادراکات عقلی زن را مورد پژوهش قرار داده‌اند. نویسندگان به نقد مدعای غزالی در مسئله قدرت تعقل زنان پرداخته‌اند. بر اساس این پژوهش غزالی گرچه به انسانیت زن اذعان دارد ولی او را از نظر قدرت تعقل کم‌بهره‌تر از مرد می‌داند. از این رو تفکراتی چون ذاتی بودن ردایل اخلاقی در زنان و ناتوانی زنان در کسب معرفت در اندیشه غزالی مشاهده می‌شود. پژوهندگان تنها به دیدگاه غزالی در خصوص ادراکات عقلی زنان پرداخته‌اند. این پژوهش به طور کامل با پژوهش حاضر تفاوت دارد.

پژوهش حاضر زمینه‌هایی تاریخی و سیاسی را که سبب انحراف فکری جامعه اسلامی در مسئله زنان شده، بر تفکرات غزالی تأثیرگذار بوده، بررسی کرده است. زمینه‌هایی که تغییرات فرهنگی ایجاد کرده، شکل دهنده تفکرات زن‌ستیزانه در جامعه اسلامی و اندیشه‌های متفکرانی چون غزالی بوده است. تاکنون زمینه‌های تاریخی و اجتماعی اثرگذار بر آرا متفکری چون غزالی در مسئله زنان، مورد پژوهش قرار نگرفته است و علیرغم جستجوی بسیار هیچ پژوهشی یافت نشد. در این پژوهش تلاش شده است تفکرات غزالی در مورد زنان، باتوجه به تحولات اجتماعی و سیاسی جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر (ص)، بررسی و تحلیل شود.

۴. مبانی نظری

زنان در دوران جاهلیت از حقوق فردی و اجتماعی محروم بودند؛ اما برخی زنان در طبقات خاص اجتماعی، اختیارات نسبی داشتند. از این رو در مورد جایگاه زنان در دوران جاهلیت اتفاق نظر وجود ندارد. برخی زنان را در دوران جاهلیت برخوردار از حقوق، دارای آزادی، استقلال رأی و اراده می‌دانند (فتاحی‌زاده، ۱۳۸۶: ۴۲). حضور فعال زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی، بازگشت نسب در میان برخی از قبایل عرب به زنان، شهرت بسیاری از بزرگان عرب به نام مادرانشان، مشاوره با زنان در امور نظامی و اعطای امان به دشمن و پذیرش امان دادن زنان از سوی قبایل، دلایل عمده این تفکر محسوب می‌شود (واعظی، ۱۳۸۸: ۱۳۷). گروهی دیگر وضعیت زندگی زنان را در دوران جاهلیت نامناسب و اسف‌بار می‌دانند. زنده به گور کردن دختران، عدم مالکیت زنان و عدم حق انتخاب همسر را دلیل می‌آورند. توجه به آیات قرآن و تأکید قرآن و اسلام بر برخورداری ساختن زنان از حقوقی چون ارث، نفقه و ... نشان‌دهنده وضعیت نامناسب زندگی زنان در دوران جاهلیت است.

یکی از حقوق زنان و دختران که در دوران جاهلیت ستانده می‌شد، حق حیات ایشان بود. زنده به گور کردن دختران یکی از نمودهای فرهنگ جاهلی است (معموری، خوش‌سخن مظفر، ۱۳۸۹: ۷۶). قرآن کریم در آیات ۵۸ و ۵۹ سوره نحل به این موضوع اشاره می‌کند (نحل (۱۶): ۵۹-۵۸) و در سوره تکویر این عمل را محکوم می‌نماید (تکویر (۸۱): ۸-۹). یکی از دلایل زنده به گور کردن دختران، به اسارت افتادن دختران در دست دشمن در زمان جنگ بود که مایه ننگ و عار ایشان می‌شد. به این ترتیب دختران خود را بزرگ‌ترین نقطه ضعف خود در مقابل دشمن می‌دیدند (نوری، ۱۳۵۷: ۶۵۹). علاوه بر این، عوامل اقتصادی و فرهنگی نیز انگیزه ایشان را تقویت می‌کرد. قرآن کریم یکی از دلایل کشتن دختران را ترس از فقر و تنگدستی می‌داند و آنان را از کشتن فرزندان نشان نهی می‌کند (انعام (۶): ۱۵۱) / (اسراء (۱۷): ۳۱). با ظهور اسلام در شبه‌جزیره عربستان، تغییرات فرهنگی عمیقی در جامعه به وجود آمد. اسلام آداب و رسوم غلط رایج دوران جاهلیت را منسوخ ساخت و با هدف بهبود و ارتقاء فرهنگی جامعه، آداب و رسوم جدیدی را جایگزین کرد. یکی از مهم‌ترین مسائلی که اسلام برای بهبود آن تلاش می‌کند وضعیت زندگی زنان است. اولین حقی که اسلام به زنان و دختران بازمی‌گرداند، حق حیات است. پیام‌های صریح قرآن کریم مبنی بر بازگرداندن حق حیات به دختران، در کنار تلاش‌های پیامبر (ص) سبب برچیده شدن این سنت غلط می‌شود.

دومین مسئله از حقوق زنان در دوران جاهلیت، حق مالکیت ایشان است. برخی بر این باور هستند که در رسوم جاهلی، مالی به زن تعلق نمی‌گرفت و اگر هم چیزی تعلق می‌یافت، تملک آن به عهده ولی یا شوهر زن بود (مبلغ، ۱۳۸۰: ۱۹۴-۲۲۳). عدم مالکیت زنان نسبت به مهر و ارث را نیز دلیل می‌آورند (مهریزی، مشهد علی‌پور، ۱۳۸۹: ۲۸). دلیل محروم کردن زنان از ارث این بود که اعتقاد داشتند کسی باید ارث ببرد که بتواند برای قبیله شمشیر بزند یا از خود دفاع کند (علی، ۱۴۱۳ق، ج ۵: ۵۶۲). نباید از نظر دور داشت که نمی‌توان اصل مالکیت زنان در دوره جاهلی را به صورت مطلق انکار کرد. آیه ۱۹ سوره نسا به حق مالکیت زنان اشاره می‌کند (نساء (۴): ۱۹). این آیه نشان‌دهنده وجود اصل مالکیت زنان در دوره جاهلی است. همچنین تجارت برخی زنان در دوره جاهلی که حضرت خدیجه (س) مشهورترین آن‌ها است، شاهد دیگر وجود مالکیت زنان در دوره جاهلی است (واعظی، ۱۳۸۸: ۱۴۴). معلوم نیست حق مالکیت زنان در دوره جاهلی چه مقدار به رسمیت شناخته می‌شد. عرب جاهلی خوراک و پوشاک زن را تأمین می‌کرد؛ اما آن‌چه از کار زن به دست می‌آمد، مال مرد بود. اسلام حق مالکیت زنان را به رسمیت شمرد و برای زنان حقوقی همچون ارث، مهریه، دیه و نفقه قائل شده، درآمدشان از کسب را از آن خود ایشان دانست (نساء (۴): ۳۲).

در دوران جاهلیت تنها مسئله‌ای که برای زنان جایگاه و موقعیت قابل قبول ایجاد می‌کرد، به دنیا آوردن فرزندان پسر بود؛ بنابراین مهم‌ترین مسئله زندگی زنان، ازدواج و به دنیا آوردن فرزندان ذکور محسوب می‌شد.

تلاش‌های پیامبر (ص) برای ایجاد زمینه‌های فرهنگی در جهت بهبود زندگی زنان، اوضاع اجتماعی و فرهنگی جامعه اسلامی را بسیار تحت تأثیر قرار داد. محبوب شمردن فرزند دختر و تحسین او، ملائمت با زنان، مشارکت دادن زنان در امور اجتماعی، بیعت با زنان، هجرت زنان به حبشه و مدینه، حضور در رایزنی‌ها، امر به معروف و نهی از منکر، حضور در اجتماعات دینی چون حضور در حج و عمره، حضور در مساجد، شرکت در نماز جمعه و نماز عیدین، اشتغال به امور اقتصادی، نمونه‌هایی از مشارکت‌های اجتماعی زنان در دوران اسلامی است. در مجموع، آموزه‌های اسلام با تأکیدهای قرآنی و تلاش‌های پیامبر (ص) منجر به بهبود و ارتقاء وضعیت اجتماعی و فرهنگی زنان شد. زنان اجازه حضور در مساجد را یافتند و مساجد به‌عنوان پایگاه‌های فرهنگی، جایگاه علم‌آموزی و تعلیم و تعلم زنان گشت. تعامل اجتماعی زنان تقویت شد و زنان از حقوقی چون حق مالکیت ارث، نفقه، مهریه، دیه و کسب برخوردار شدند. مجموع این عوامل زمینه رشد فرهنگی و اجتماعی زنان را ایجاد کرد. اما علیرغم تلاش‌های پیامبر (ص) وضعیت بهبود یافته زنان و اصلاحات فرهنگی و اجتماعی ایجاد شده، پس از رحلت پیامبر (ص) چندان دوام نیافت. باورهای جاهلی رسوب یافته در اذهان عمومی، با اعمال سیاست خلفا به خصوص خلیفه دوم تبلیغ شد. خلیفه دوم برخلاف سنت پیامبر (ص) اقدام به ایجاد محدودیت برای علم‌آموزی زنان و حضور ایشان در اجتماعات دینی کرد. عقاید خلیفه دوم در باب زنان را می‌توان از چنین جملاتی به خوبی درک کرد: «النساء عورة فاستروها بالبیوت، و داووا ضعفهن بالسکوت. لاتسکونا نساءکم الغرف، و لاتعلموهن الکتاب، و استعینوا علیهن بالعرى، و اکثروا لهن من قول لا، فان نعم، تغریهن علی المسأله؛ زنان عیب‌هایند، پس در خانه‌ها پنهان‌شان کنید و ضعف ایشان را با سکوت مداوا کنید. نوشتن را به آنان نیاموزید، ایشان را به برهنگی عادت دهید و بسیار به ایشان «نه» بگویید، زیرا که گفتن «بلی» ایشان را بر مسئله جسور می‌کند» (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۸: ۷۷/۴). غزالی از خلیفه دوم نقل قول می‌کند: «با زنان حدیث عشق مگویید تا دل ایشان تباه شود که زنان همچون گوشت‌اند بر صحرا افکنده، نگاه دارنده ایشان خدای است» (غزالی، ۱۳۶۱: ۲۶۸). خلفای بعدی سیاست خلیفه دوم را در مورد زنان ادامه دادند و نگرش او را اساس سیاست‌گذاری خود قرار دادند. تا جایی که معاویه، ابن عمر را که بر مرگ عایشه می‌گریست مورد خطاب قرار داد و گفت: آیا تو برای زنی گریه می‌کنی؟ (ابن خلکان، ۱۹۰۰، ج ۳: ۱۶). این تفکرات تا قرن‌ها بعد در جامعه اسلامی ادامه یافت و زمینه‌های فرهنگی جامعه اسلامی در مسئله زنان را تحت الشعاع قرار داد.

۵. تحلیل انتقادی آرای غزالی در مورد زنان

غزالی به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین اندیشمندان و متفکران جامعه اسلامی، با داعیه اصلاح جامعه اسلامی، به نگرارش آثاری ارزشمند چون «احیاء علوم‌الدین» و «نصیحه‌الملوک» پرداخته است. بی‌شک در نگاه عالمی چون او، مسئله خانواده از مهم‌ترین مسائل بوده است. لکن تفکرات او در مورد زنان و زمینه‌های اثرگذار در به‌وجودآمدن این تفکرات، نیاز به بررسی و تحلیل دارد.

۵-۱. آرا غزالی در مسئله دلایل ازدواج و تأثیرپذیری از فرهنگ جاهلی

غزالی آداب نکاح را در قسمت معاملات کتاب کیمیای سعادت ذکر می‌کند. دلیل اصلی ازدواج را بقای وجود می‌داند و دلیل دوم را زیادشدن بندگان خدا و امت مصطفی (ص) ذکر می‌کند (غزالی، ۱۳۸۱: ۲۸۵-۲۸۶). علاوه بر ذکر دو مورد قبلی «دور کردن شهوت و حفظ دین» را نیز بیان می‌کند (همان). او مهم‌ترین فواید ازدواج را موارد: فرزندآوری، دور کردن شهوت و حفظ دین، انس و راحتی دل به سبب دیدار زنان، رسیدگی زنان به امور خانه، صبر بر اخلاق زنان، کفایت کردن مهمات ایشان و نگاهداشت ایشان بر راه شرع (غزالی، ۱۳۸۱: ۲۸۸-۲۹۰) می‌داند. اما با قطعیت می‌گوید: «لیکن باید نکاح بر نیت فرزند باشد» (همان: ۲۸۸). بنابراین تأکید بسیار غزالی بر مقوله فرزندآوری آشکار می‌شود.

در برابر تأکید غزالی بر مقوله فرزندآوری در مبحث ازدواج، در قرآن کریم دلیل ازدواج به آرامش رسیدن زن و مرد معرفی می‌شود (روم (۳۰): ۲۱). هدف ازدواج رسیدن به معنویت، بقای نسل، تربیت نسل و سکون و آرامش معرفی می‌گردد. خداوند در سوره بقره به بقای نسل اشاره می‌فرماید: «نَسَاؤُكُمْ حَزْتُ لَكُمْ فَاتُوا حَزَّتْكُمْ أُنَى شِئْتُمْ» (بقره (۲): ۲۲۳)؛ (زنان شما کشتزار شمایند. هر زمان و هر کجا که خواستید به کشتزار خود درآیید). در آیات دیگری به نقش ازدواج در ایجاد آرامش روحی تذکر می‌دهد: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا...» (روم (۳۰): ۲۱)؛ (و از نشانه‌های قدرت او این است که برای شما از جنس خودتان همسرانی آفرید تا در کنارشان آرامش یابید). «... وَ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا...» (اعراف (۷): ۱۸۹)؛ (و همسرش را از او پدید آورد تا در کنارش آرامش یابد). «... هُنَّ لِيَاسٍ لَكُمْ وَ أَنْتُمْ لِيَاسٍ لَهُنَّ...» (بقره (۲): ۱۸۷)؛ (آنان پوشش شما و شما پوشش ایشان هستید). این آیات زنان را موجبات آرامش مردان می‌خواند و تفکرات جاهلی در مورد طفیلی بودن زنان در برابر مردان و آفریده شدن زنان با هدف خدمت به مردان را از بین می‌برد.

غزالی برای تأکید بر مقوله فرزندآوری، حدیثی از پیامبر (ص) نقل می‌کند که پیامبر (ص) از نکاح با زن عقیم نهی کرده است تا مقوله فرزندآوری را سنت موکد به حساب آورد: «زن زشتی که زاینده باشد بهتر از نیکویی عقیم» (غزالی، ۱۳۸۱: ۲۸۷). به نظر می‌رسد این حدیث، نیاز به بررسی دارد. اگر پیامبر (ص) قائل به چنین نظری بود، حتماً باید این نظر ایشان، در زندگی شخصی و خصوصی‌شان اثری می‌گذاشت. بنابر شواهد تاریخی جز حضرت خدیجه و ماریه قبطیه، بقیه همسران پیامبر فرزندی برای ایشان به دنیا نیاوردند.

تأکید غزالی بر فرزندآوری، بیشتر به تفکرات جامعه عربی شباهت دارد که معیار ارزشمندی زنان در زاینده‌گی ایشان بود. زن عقیم هیچ ارزشی نداشت و ارزشمندی زندگی زنان، در گرو به دنیا آوردن فرزندان پسر بود. در جامعه عربی اصلی‌ترین مسئولیت زنان، به دنیا آوردن فرزندان ذکور بود. به همین سبب زنان بسیار زاینده را بر زن زیبای نازا ترجیح می‌دادند (علی، ۱۴۱۳ق، ج ۴: ۶۳۸). رفتار خلیفه دوم در ازدواج و توجه او به اهمیت فرزندآوری زنان، نمایانگر تفکرات عمومی جامعه عربی در مسئله ازدواج با زنان است که «ازدواج نمی‌کرد با زنان به خاطر شهوت، جز برای طلب فرزند» (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۳: ۳۲۵). در باور عرب آن روز تداوم نسل تنها از طریق پسران میسر می‌شد و چون حفظ نسب در نظر آن‌ها اهمیت بسیار داشت، داشتن پسر را به منزله حفظ منزلت و موجودیت خود می‌دانستند (مشارقه، ۱۹۸۸: ۱۳۱). در فرهنگ جاهلی پسران بر دختران برتری داشتند، چراکه در آینده به جنگجویان و مدافعان قبیله تبدیل می‌شدند. حال آنکه دختران زمان جنگ جز مزاحمت و بی‌آبرویی هنگام اسارت، چیز دیگری نداشتند (سالم، ۱۳۸۰: ۳۹۵-۳۹۷). تفکری که چندین قرن در جامعه اسلامی تداوم یافته، برتری ذاتی پسران نسبت به دختران را در اذهان عمومی ایجاد کرده است. در نتیجه چنین تفکری، دیدگاه‌های

مردسالارانه در خصوص زنان و دختران حتی در اندیشه‌های عالمان و متفکران، بازتاب یافته است تا جایی که ردپای این گونه تفکرات را در آرا غزالی نیز می‌توانیم مشاهده کنیم.

۵-۲. آرا غزالی در مسئله رضایت دختر در ازدواج متأثر از فرهنگ جاهلی

غزالی در کنار بیان فواید ازدواج، برای صحت عقد، شرایطی ذکر می‌کند که بدون آن ازدواج صحیح نیست. یکی از این شرایط رضایت زن است. غزالی می‌گوید: «مگر که دوشیزه بود، چون پدر وی را بدهد به رضای وی حاجت نباشد و هم اولی‌تر آن باشد که بر وی عرضه کنند آن‌گاه اگر خاموش بود کفایت بود» (غزالی، ۱۳۸۱: ۲۹۲). اگرچه در جای دیگر می‌گوید: «ولی دختر باید که مصلحت دختر را نگاه دارد. از مرد بدخو، زشت و عاجز از نفقه حذر کند». همچنین کفو بودن را شرط لازم می‌داند: «اگر کفو نباشند نکاح روا نباشد» و از سپردن دختران به افراد فاسد و فاسق برحذر می‌دارد: «به فاسق دادن روا نباشد» (همان: ۲۹۶). اما آیا ذکر این شرایط به‌عنوان توصیه‌های اخلاقی می‌تواند جایگزین رضایت دختران برای ازدواج باشد؟ در حالی که در اسلام رضایت دختر شرط ازدواج و صحت عقد دانسته شده است.

به نظر می‌رسد نادیده گرفته شدن مسئله رضایت دختر در ازدواج نیز متأثر از سنت‌های جاهلی است که در مورد ازدواج دختر (باکره) تصمیم‌گیری به عهده ولی او بود و ولایت پدر بر دختر، اختیار دختر در انتخاب همسر را از او سلب می‌کرد. در دوران جاهلیت، دختر تحت قیمومیت پدر، سپس تحت ولایت شوهر، پس از مرگ شوهر تحت فرمان پسران شوهر یا بستگان شوهر قرار می‌گرفت. در همه حال تحت ولایت مردان بود و تمایلات مردان سرنوشت او را تعیین می‌کرد و حق فروش، قتل یا ضرب و شتم او را داشتند (پیشوایی، پیشوایی، ۱۳۸۹: ۵۱). در مورد ازدواج دختر (باکره) تصمیم‌گیری به عهده ولی او بود، پدر و پس از او برادر بزرگ‌تر یا عمو تصمیم می‌گرفت و دختر حق اظهارنظر نداشت (منتظری مقدم، ۱۳۸۴: ۱۳۲). ولایت پدر بر دختر در امر ازدواج، اختیار را از دختر سلب می‌کرد و دست پدر را در تحمیل خواسته خواستگاران بر دختر خود باز می‌گذاشت (حکیم‌پور، ۱۳۸۲: ۹۱).

برخی از زنان عرب بر اساس شرافت نسبی یا مکنت مالی به جایگاهی دست می‌یافتند که امر ازدواج ایشان به دست خود آنان بود و از میان خواستگاران خود، فرد دلخواهشان را انتخاب می‌کردند (همان: ۱۳۲)؛ از این‌رو در برخی منابع آمده است که زنان در ازدواج اجازه انتخاب داشتند و می‌توانستند همسر آینده خود را انتخاب کنند، مثل هند که ابوسفیان را به همسری برگزید (ابن عبدربه الاندلسی، ۱۴۰۹ق، ج ۶: ۹۶).

۵-۳. آرا غزالی در مسئله مشورت با زنان با تأثیرپذیری از فرهنگ جاهلی

در آرا غزالی جمله‌ای قابل تأمل در رابطه با مشورت با زنان مشاهده می‌شود: «با زنان مشاورت باید کرد و باز خلاف باید کرد در آنچه گویند» (غزالی، ۱۳۸۱: ۲۹۹). این تفکر به صورت وسیع در جامعه آن دوران دیده می‌شود. به گونه‌ای که در بیش‌تر کتاب‌های آن دوران شاهد جملاتی مبنی بر تحذیر از مشورت با زنان هستیم (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۸ق، ج ۴: ۷۸). همچنین از قول خلیفه دوم در باب مشورت با زنان آورده است: «خالفوا النساء فان فی خلافهن برکه» با زنان مخالفت کنید که در مخالفت ایشان برکت است. همچنین «شاوروهن و خالفوهن» مشورت کنید با ایشان و مخالفت کنید (غزالی، ۱۳۷۷، ج ۲: ۹۳).

به نظر می‌رسد که این مسئله متأثر از فرهنگ جاهلی است که مشورت با زنان را نشانه حماقت می‌دانستند. در فرهنگ جاهلی زنان به مثابه موجوداتی ضعیف و فاقد قوه تشخیص پنداشته می‌شدند (جمشیدبها، زائری، ۱۳۸۷: ۷)؛ بنابراین زنان را ناقص‌العقل دانسته، رایزنی با زنان را امری احمقانه می‌پنداشتند (مهریزی، مشهد علی‌پور، ۱۳۸۹: ۱۳).

درحالی‌که در سیره پیامبر (ص) آشکارا آمده است که ایشان با زنان مشورت می‌کردند و از این امر پرهیز نداشتند. نمونه‌ای از مشورت پیامبر (ص) با زنان، مشورت ایشان با ام سلمه در جریان صلح حدیبیه بود (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۶۱۳). به نظر می‌رسد این تفکر دوره جاهلی تنها در تفکرات غزالی اثرگذار نبوده، بلکه به‌عنوان تفکری غالب در جامعه اسلامی رایج بوده است تا جایی که در آثار شاعران و نویسندگان نیز ردپای این تفکر مشاهده می‌شود (سعدی، ۱۳۸۱: ۱۷۹ / فردوسی، ۱۳۷۹، ۵ / ۲۱۸).

در زمینه نقصان عقلی زنان روایاتی نیز نقل شده است. این روایات از لحاظ سند ضعیف هستند اما از آنجا که دلیلی بر ساختگی بودن آن‌ها ذکر نشده، قابل بررسی است. دسته‌ای از این روایات از پیامبر (ص) (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۳۹۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۳۲۲) و دسته‌ای از امام علی (ع) پس از جنگ جمل است (رضی، ۱۳۸۰، خطبه ۸۰).

برخی در خصوص روایات نهج‌البلاغه بر این باورند که «بخشی از نکوهش‌های نهج‌البلاغه درباره زن، ظاهراً به جریان جنگ جمل برمی‌گردد» (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۳۶۸). ایشان معتقدند که مخاطب این نکوهش‌ها عایشه است که جنگ جمل را به راه انداخت. زیرا آن‌چنان که سید رضی پیش از آوردن خطبه ۸۰ نهج‌البلاغه ذکر کرده، امام علی (ع) این خطبه را پس از جنگ جمل ایراد نموده است (رضی، ۱۳۸۰، خطبه ۸۰).

این روایات به شیوه‌های مختلفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. بررسی روایات و تفسیر آن‌ها نشان می‌دهد که منظور از نقصان عقل، قوه تشخیص و تعقل نیست بلکه ضعف حافظه است که برای تبیین حکم شرعی شهادت دو زن در برابر یک مرد بیان شده است (هاشم‌پور مولا، افسردیر، ۱۳۹۳: ۴۳).

۴-۵. آرا غزالی در مسئله خلقت زنان تحت تأثیر اسرائیلیات

در کلام غزالی جملاتی در مورد زنان وجود دارد که این جملات را با احادیثی از پیامبر (ص) صحت بخشیده است. در لابه‌لای کلام او «تشبیه زن به استخوان پهلوی» وجود دارد. غزالی گوید: «در جمله زنان وضعی است که علاج آن تحمل است و کوژی است که علاج آن سیاست مرد است. مرد باید که چون استاد طبیب بود که هر علاچی به وقت خویش نگه می‌دارد. در خبر است که مثل زن همچون استخوان پهلوی است: اگر خواهی که راست کنی بشکند» (غزالی، ۱۳۸۱: ۲۹۹).

از مهم‌ترین مسائلی که پس از رحلت پیامبر (ص) در جامعه اسلامی تغییر کرد، مسئله خلقت زن بود. مسئله خلقت زن از دنده چپ مرد در تورات ذکر شده است. «خداوند آدم را به خواب عمیقی فرو برد و یکی از دنده‌هایش را برداشت و جای آن را با گوشت پر کرد و از آن دنده زنی سرشت و او را پیش آدم آورد» (کتاب مقدس، کتاب پیدایش، باب ۲، آیه ۲۱-۲۲). قرآن آفرینش زن و مرد را از اصلی واحد می‌داند. آفریده شدن زنان از دنده چپ مردان در برخی آیین‌ها چون آیین یهود رواج داشت که در میان مردم عربستان نیز نفوذ و گسترش یافته بود. پس از رحلت پیامبر (ص) در عرف جامعه اسلامی این مفهوم متداول شد که زن از دنده چپ مرد آفریده شده است (مسلم، بی‌تا، ج ۴: ۱۷۸). سخن غزالی و روایاتی که در این زمینه ذکر شده، بر نقص ذاتی زن در برابر مرد دلالت دارد و زن را در درجه دوم خلقت قرار می‌دهد. تفکری که وجود زنان را حقیر و بی‌مایه می‌دانست که با هدف خدمتگزاری، بندگی و بردگی مردان آفریده شده‌اند و زمینه پیدایش روایاتی را مبنی بر خلقت ایشان از دنده کج فراهم کرد (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۸: ۷۷/۴). بنابراین به نظر می‌رسد سخن غزالی و روایتی که در این زمینه ذکر می‌کند، منشاء اسرائیلی دارد و تحت تأثیر فرهنگ یهود در جامعه اسلامی رواج یافته است.

۵-۵. آرا غزالی در مسئله عدم حضور زنان در اجتماع تحت تأثیر تغییرات جامعه اسلامی

در آرا غزالی تأکید بر خانه‌نشینی زنان وجود دارد. خارج نشدن زنان از خانه را حق مردان بر گردن زنان می‌داند: «حق مرد بر زن آن است که در خانه بنشیند و بی‌دستور وی بیرون نشود و به در و بام نشود و با همسایگان مخالطت و حدیث بسیار نکند و بی‌ضرورتی در نزدیک ایشان نشود» (غزالی، ۱۳۸۱: ۳۰۵). و به صورت موکدی به مردها سفارش می‌کند که در این امر کوتاهی نکنند: «از هر چه ممکن است از آن آفت خیزد بازدارد؛ تا تواند بیرون نگذارد، به بام و در نگذارد که هیچ نامحرم وی را بیند و نگذارد که به روزن طاقچه به نظاره مردان شود که آفت از چشم خیزد. و بی‌سبب گمان بد نبرد و غیرت از حد نبرد» (همان: ۳۰۰).

پس از رحلت پیامبر (ص) برخی از مسائل فرهنگی و اجتماعی تغییر یافت. یکی از مهم‌ترین تغییرات در وضعیت اجتماعی پس از رحلت پیامبر (ص)، مسائل مربوط به زنان و خانواده بود که با سنت پیامبر (ص) مغایرت داشت. پس از به خلافت رسیدن خلیفه دوم، سخت‌گیری‌های او در مورد حضور زنان در اجتماع زمینه‌ساز تغییرات اجتماعی شد. خلیفه دوم برخلاف سنت پیامبر (ص)، اقدام به ایجاد

محدودیت برای علم‌آموزی زنان و حضور ایشان در اجتماعات دینی کرد. به نظر می‌رسد ایجاد محدودیت برای زنان، با فتوحات گسترده جامعه اسلامی و تغییرات ناشی از این فتوحات ارتباط مستقیم داشت. اوج گرفتن فتوحات در زمان خلیفه دوم و گسترش آن در ابتدای دوران امویان تغییرات اجتماعی دیگری بود که زمینه‌های تغییر وضعیت زنان در جامعه اسلامی را ایجاد کرد. سرازیر شدن ثروت ناشی از این فتوحات به جامعه اسلامی و توزیع ناعادلانه آن، گرایش به دنیا دوستی و ثروت پرستی را افزایش داد که منجر به افزایش مفسد اخلاقی در جامعه می‌شد. پس از مدتی با روی کار آمدن حکومت بنی امیه، دنیاگرایی و فساد عمومی افزایش یافت و تلاش امرای اموی برای از بین بردن ارزش‌های اسلامی و مبارزه با اساس اسلام، این امر را تسریع کرد. متعاقب افزایش فساد اخلاقی، علمای دینی، زنان را به عدم حضور در اجتماع و پرده‌نشینی توصیه می‌کردند.

ورود کنیزان بسیار به جامعه اسلامی بر اثر فتوحات گسترده، عامل دیگری برای ایجاد تغییر وضعیت زنان در جامعه اسلامی شد. با افزایش تعداد کنیزان در جامعه اسلامی، مردان ازدواج با کنیزان را به ازدواج با زنان آزاد ترجیح دادند. عبدالملک بن مروان از ازدواج با زنان آزاد با وجود امکان تمتع از کنیزان اظهار شگفتی می‌کرد (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۸ق، ج ۴: ۹). تنها مسئله در ازدواج با کنیزان بحث فرزندان بود که البته پس از گذشت مدتی این مشکل نیز حل شد و کنیزی که صاحب فرزند می‌شد، «ام ولد» نامیده می‌شد و از مزایای زن عقدی برخوردار می‌گشت (همان: ۸).

مسعودی ضمن بیان وجود کنیزان آوازه‌خوان و شهرت ایشان در جامعه آن روزگار، حکایت کنیزی را ذکر می‌کند که در اثر آوازخوانی او، قاضی مدینه از خود بیخود شده، گفت: «مرا در بیت الحرام قربانی کنید که من شترم». وقتی این خبر به گوش عمر بن عبدالعزیز رسید، قاضی را از کار قضا برکنار کرد. قاضی کنیز را نزد عمر برد و عمر پس از شنیدن صدای آواز او، قاضی را به کار خود بازگرداند (مسعودی، ۱۳۷۰، ج ۲: ۱۹۱-۱۹۲).

همچنین روایتی نقل کرده است از عشق پنهانی جوانی از بنی امیه و کنیز یکی از قریشیان. روزی جوان در حضور سران اهل مدینه از قریش و انصار، از این کنیز خواست آوازی بخواند. کنیز در پاسخ، آواز نیکویی خواند. این خبر به عمر بن عبدالعزیز رسید و کنیز را در مقابل ده باغ خرید و با جهاز بدو داد (همان: ۱۹۲).

وجود چنین مسائلی در جامعه اسلامی نشان‌دهنده وجود فساد عمومی در جامعه است. به این ترتیب می‌توان دانست تأکید علمایی چون غزالی بر خانه‌نشینی زنان، تحت تأثیر کدام مسائل فرهنگی و اجتماعی است. می‌توان حدس زد که در چنین جامعه‌ای روابط نامشروع تا چه درجه‌ای نفوذ داشته است. تحت تأثیر چنین مسائلی است که در کتاب‌های ادبی شاهد چهره منفور زنان هستیم و نویسندگان ایرانی و عرب، زنان را شخصیت‌هایی هوسباز، حيله‌گر و خیانتکار توصیف می‌کنند.

۵-۶. آرا غزالی در مسئله حقوق همسران متأثر از انحطاط فکری جامعه اسلامی

غزالی در ذکر آداب نکاح از آداب زندگانی مردان با زنان سخن می‌گوید و این مسئله بیانگر تقدم آموزش بر مردان در دیدگاه او است. حقوق زن را که بر عهده شوهر است، برمی‌شمارد و آداب زندگی را خطاب به مردان یاد می‌دهد. در میان این آموزه‌ها بر خلق نیکو با زنان تأکید و از مساعدت در هوای باطل نهی می‌کند و در پایان آموزه‌هایش برخلاف نظر زنان عمل کردن را سفارش می‌کند: «معنی خلق نیکو آن است که ایشان را نرنجانند، بلکه رنج ایشان را تحمل کند و بر بیهوده‌گویی و ناسپاسی ایشان صبر کند. با ایشان مزاح کند و بازی کند و گرفته نباشد و به درجه عقل ایشان باشد. مزاح و بازی بدان حد نرساند که هیبت وی جمله بیفتد و با ایشان در هوای باطل مساعدت نکند و اگر کاری بیند خلاف مروت و شریعت، تنبیه کند و نباید که مسخر زنان شود» (غزالی، ۱۳۸۱: ۳۰۰).

در بحث حقوق مردان و زنان تمام شرایط را برای تعالی و کمال مرد لازم می‌داند. گویی رسیدن به کمال، برای زنان تعریف نشده است. یا از نگاه او زنان استحقاق رسیدن به کمال را ندارند. غزالی «هیچ کجا از وظیفه متقابل شوهر برای فراهم کردن اسباب کمال زن در علم و

عمل و عبادت سخنی به میان نمی‌آورد و ضرورتی نمی‌بیند که مانند آنچه را درباره زن گفت در مورد شوهر هم بگوید» (رحیم‌پور، ۱۳۹۱: ۷۸).

غزالی در مورد حقوقی که شوهر بر گردن زن دارد می‌گوید: حق مرد عظیم‌تر است بر زن که وی به حقیقت بنده مرد است و در خبر است که «اگر سجود جز خدای را روا بودی زنان را سجود فرمودندی برای مردان» (غزالی، ۱۳۸۱: ۳۰۵).

این حدیث، سند صحیح و قابل اعتمادی دارد؛ اما نکته قابل تأمل این است که پیامبر (ص) در چه موقعیتی و در پاسخ به چه مسئله‌ای چنین جمله‌ای بیان کرده است. آیا قصد پیامبر (ص) از گفتن این جمله قرار دادن زنان در ردیف بردگان مرد بوده است؟ صورت کامل حدیث مسئله را آشکار می‌کند: «أَنَّ قَوْمًا أَتَوْا رَسُولَ اللَّهِ ص فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا زَائِنَاتُ أَنْاسٍ يَسْجُدُ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ لَوْ أَمَرْتُ أَحَدًا أَنْ يَسْجُدَ لِأَحَدٍ لَأَمَرْتُ الْمَرْأَةَ أَنْ تَسْجُدَ لِزَوْجِهَا» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۵: ۵۰۸)؛ «گروهی نزد رسول خدا (ص) آمدند و گفتند: مردمانی را می‌شناسیم که در برابر یک دیگر به سجده می‌افتند. پیامبر (ص) فرمود: اگر سجده بر غیر خدا جایز بود، به زن فرمان می‌دادم که شوهر خویش را سجده کند». قطعاً بیان این جمله در پاسخ به اشتباه گروهی از مردان بیان شده، منظور صدور حکمی کلی نبوده است. اما چرا این حدیث به این شکل و به صورت ناقص ذکر شده است؟ شرایط زندگی زنان در دوران جاهلیت، زمان حیات پیامبر (ص) و سپس در دوران اسلامی، نشان‌دهنده وجود انحطاط فکری آشکار در جامعه است تا جایی که حتی احادیث نبوی در راستای این انحرافات تغییر یافته یا تقطیع شده است. تفکر جامعه عربی پس از رحلت پیامبر (ص)، بازگشت به سنت‌های جاهلی کرد و در این زمینه سیاست‌های خلفا به خصوص خلیفه دوم بسیار موثر بود. یکی از اقدامات خلیفه دوم ایجاد محدودیت برای حضور زنان در نمازها و علم‌آموزی بود. به این ترتیب ارتباط زنان با اصلی‌ترین پایگاه فرهنگی اجتماعی (مساجد) محدود می‌شد. از طرف دیگر سیاست منع نقل و نگارش حدیث و شعار «حسبنا کتاب الله» که از زمان خلیفه دوم گسترش یافت، باعث می‌شد سیاست‌های اصلی پیامبر (ص) پنهان بماند و راه برای بازگشت سنن جاهلی و مفاهیم جدید در زمینه مسائل فرهنگی و اجتماعی از جمله مسائل مربوط به زندگی زنان باز شود. این مسئله تا سال‌های بسیار بر جامعه اسلامی تأثیرگذار بوده است.

۶. نتیجه‌گیری

در این پژوهش، به تحلیل انتقادی دیدگاه غزالی در مسائل مربوط به زنان و زمینه‌های اجتماعی تأثیرگذار بر این دیدگاه پرداخته شد. تفکرات غزالی در مسائل زنان، صرفاً تأثیر پذیرفته از قرآن و سنت نیست. سیاست‌های خلفای بعد از پیامبر (ص) چون خلیفه دوم و شرایط جامعه اسلامی پس از پیامبر (ص)، در شکل‌گیری تفکرات او نقش قابل ملاحظه‌ای ایفا کرده است.

غزالی در مسئله ازدواج بر مقوله فرزندآوری تأکید دارد و دلیل اصلی ازدواج را به دنیا آوردن فرزند می‌داند. این در حالی است که آیات مختلف قرآن، دلیل ازدواج را به آرامش رسیدن مرد و زن، رسیدن به معنویت و بقای نسل معرفی می‌کند. تأکید غزالی بر فرزندآوری شباهت به تفکرات جامعه عربی دارد که توجه به فرزندآوری زنان و تداوم نسل اهمیت قابل توجهی داشت. رفتار خلیفه دوم در ازدواج نمونه‌ای از تفکرات عمومی جامعه عربی در مسئله ازدواج با زنان است.

در نگاه غزالی رضایت دختر در امر ازدواج در صورت حضور پدر لازم و ضروری نیست. این مسئله مطابق با رسوم جاهلی است که در ازدواج دختر (باکره) تصمیم‌گیری به عهده ولی او بود.

غزالی قوه تشخیص زنان را ضعیف می‌داند، از این رو به مخالفت با رأی و نظر زنان معتقد است. این مسئله به صورت واضحی متأثر از فرهنگ جاهلی عربی است که در آن زنان موجودی فاقد قوه تشخیص و ناقص‌العقل پنداشته می‌شدند.

در سخنان غزالی جملاتی در خصوص آفرینش زنان وجود دارد که اندیشه آفرینش زنان از دنده چپ مردان را به یاد می‌آورد. این تفکرات پس از رحلت پیامبر (ص) تحت تأثیر آیین یهود در عرف جامعه اسلامی رواج یافته است.

اندیشه‌های غزالی در مورد عدم حضور زنان در اجتماع و حصر زنان در خانه متأثر از اندیشه‌های خلیفه دوم در مورد خانه‌نشینی زنان است. خلیفه دوم برای علم‌آموزی زنان و حضور ایشان در اجتماعات دینی محدودیت ایجاد کرد. به نظر می‌رسد این محدودیت‌ها با گسترش فتوحات، افزایش کنیزان در جامعه اسلامی و فساد عمومی جامعه ارتباط مستقیم داشته است.

غزالی در بیان حقوق همسران، حقوق متقابلی برای ایشان قائل نیست و حق مرد بر زن را بسیار عظیم‌تر می‌داند؛ زیرا زن را در جایگاه همسر، هم‌رتبه بردگان و بندگان مرد به حساب می‌آورد و این مسئله با انحطاط فکری آشکار در جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر (ص) مرتبط است.

بررسی اندیشه‌های غزالی در مورد زنان نشان‌دهنده وضعیت فرهنگی و فکری جامعه اسلامی در زمان حیات غزالی است. پس از رحلت پیامبر (ص) بازگشت سنت‌های جاهلی به جامعه اسلامی و سیاست‌های خلفا به تغییرات فرهنگی و اجتماعی گسترده‌ای در جامعه اسلامی منجر شد و این تغییرات وضعیت زنان را در خانواده و جامعه مورد هدف قرار داد. نفوذ و عمق این تغییرات به اندازه‌ای بود که حتی متفکران و اندیشمندان نیز این تفکرات را تفکرات اسلامی پنداشتند و بدعت‌های نوپدید را تفکر اسلامی دانستند.

۷. منابع

قرآن کریم.

کتاب مقدس (۱۳۸۰) عهد عتیق و عهد جدید، تهران: اساطیر.

رضی، محمد بن حسین (۱۳۸۰) نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، چاپ سیزدهم، قم: مشهور.

ابن خلکان، أبو العباس شمس‌الدین أحمد (۱۹۰۰ م) وفيات الأعیان و أبناء أبناء الزمان، به تحقیق إحسان عباس، بیروت: دار صادر.

ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۰ ق) الطبقات الکبری، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن قتیبه دینوری، ابومحمد عبدالله بن مسلم (۱۴۱۸ ق) عیون الاخبار، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن عبد ربه الاندلسی، احمد بن محمد (۱۴۰۹ ق) العقد الفرید، (جلد ۶)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

پیشوایی، مهدی؛ فریده پیشوایی (۱۳۸۹) گونه‌های طلاق در جاهلیت و تحول نظام طلاق جاهلی با ظهور اسلام، تاریخ در آئینه پژوهش، ۷ (۳)، ۷۴-۴۹.

حکیم پور، محمد (۱۳۸۲) حقوق زن در کنشاکش سنت و تجدد، تهران: نغمه نواندیش.

علی، جواد (۱۴۱۳ ق) المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بیروت: دارالعلم للملایین.

جمشیدیه، غلامرضا؛ قاسم زائری (۱۳۸۷) سیاست‌گذاری فرهنگی پیامبر اسلام (ص) و تأثیر آن بر موقعیت فرهنگی-اجتماعی زنان در زیست جهان

جاهلی، فصلنامه زن در توسعه و سیاست (پژوهش زنان)، ۶ (۴)، ۳۸-۵.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳) زن در آئینه جمال و جلال، قم: اسراء.

راوندی، مرتضی (۱۳۶۹) تاریخ اجتماعی ایران، (جلد ۷)، تهران: نگاه.

رحیم‌پور، فروغ‌السادات (۱۳۹۱) نقدی بر جایگاه زن در اندیشه غزالی، فصلنامه پژوهش‌نامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۳ (۱)

۱۰۰-۷۱.

رحیم‌پور، فروغ‌السادات؛ شهرزاد استکی (۱۳۹۵) مطالعه تطبیقی جایگاه زن در دیدگاه غزالی و ابن عربی، پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، ۴ (۶)، ۱۳۰-

۱۱۳.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۹) روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، چاپ دوم، تهران: سخن.

سالم، عبدالعزیز (۱۳۸۰) تاریخ عرب قبل از اسلام، ترجمه باقر صدری‌نیا، تهران: علمی فرهنگی.

ستوده، هدایت‌الله (۱۳۸۵) تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام از فارابی تا شریعتی، تهران: ندای آریانا.

سعدی شیرازی، مصلح‌الدین (۱۳۸۱) گلستان سعدی، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، چاپ ششم، تهران: خوارزمی.

صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق) من لایحضره الفقیه، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۴) تاریخ ادبیات ایران، چاپ بیست و سوم، تهران: ققنوس
- غزالی، محمد بن محمد (۱۳۷۷) احیاء علوم الدین، ترجمهٔ مویدالدین محمد خوارزمی، تهران: علمی فرهنگی.
- غزالی، محمد بن محمد (۱۳۶۱) نصیحه الملوك، تصحیح جلال الدین همایی، تهران: بابک.
- غزالی، محمد بن محمد (۱۳۸۱) کیمیای سعادت، تصحیح احمد آرام، چاپ هشتم، تهران: گنجینه.
- غنی، قاسم (۱۳۸۶) تاریخ تصوف در اسلام؛ تطورات و تحولات مختلفه آن از صدر اسلام تا عصر حافظ، چاپ دهم، (جلد ۲-۳)، تهران: زوار.
- فتاحی زاده، فتحیه (۱۳۸۶) زن در تاریخ اندیشهٔ اسلامی، چاپ چهارم، تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۹) شاهنامهٔ فردوسی، به کوشش سعید حمیدیان، چاپ پنجم، تهران: قطره.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق) الکافی، به تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۷۰) مروج الذهب، ترجمهٔ ابوالقاسم پاینده، چاپ چهارم، (جلد ۲)، تهران: علمی فرهنگی.
- مسلم، ابن حجاج نیشابوری (بی‌تا). الصحیح، بیروت: دارالفکر.
- مبلغ، سید محمدحسین (۱۳۸۰) بررسی تطبیقی زن در نگاه جاهلیت، ادیان، اسلام و فمینیسم، فصلنامهٔ پژوهش‌های قرآنی، ۷ (۲۷-۲۸)، ۱۹۴-۲۲۳.
- مشارقه، محمد زهیر (۱۹۸۸ م). (الحياء الاجتماعیه عند البدو فی الوطن العربی، دمشق: دار طلاس.
- معموری، علی؛ زهرا خوش‌سخن مظفر (۱۳۸۹) بررسی تاریخی جایگاه زن در جاهلیت و قرآن با توجه به آیه ضرب، فصلنامهٔ پژوهش‌نامهٔ علوم و معارف قرآن کریم، ۱ (۶)، ۹۴-۷۳.
- منتظری مقدم، حامد (۱۳۸۴) گونه‌های ازدواج در عصر جاهلی، فصلنامهٔ تاریخ اسلام در آینه پژوهش، ۴ (۸)، ۱۵۶-۱۲۷.
- مهریزی، مهدی؛ مریم مشهد علی‌پور (۱۳۸۹) نگاهی دوباره به ویژگی‌های زن در عصر جاهلیت، فصلنامهٔ بانوان شیعه، ۷ (۲۳)، ۳۶-۷.
- نوری، ابراهیم؛ لیلا افضل‌ی شیخی، محمد زارعی (۱۴۰۰) نقد دیدگاه غزالی در مسئله ادراکات عقلی زن، مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۲۵ (۴)، ۱۱۲۵-۱۱۴۴.
- نوری، یحیی (۱۳۵۷) اسلام و عقاید و آرا بشری، (با جاهلیت و اسلام)، چاپ هشتم، تهران: مجمع مطالعات اسلامی و مجمع معارف اسلامی.
- واعظی، محمدجواد (۱۳۸۸) وضعیت زن در جاهلیت، فصلنامهٔ تاریخ اسلام در آینه پژوهش، ۶ (۴)، ۱۵۹-۱۳۵.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ ق) المغازی، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: مؤسسه الأعلمی.
- هاشم‌پور مولا، سید محمد هاشم؛ افسردیر، حسین (۱۳۹۳) معناشناسی عقل در روایات ان النساء نواقص العقول، فصلنامهٔ پژوهش‌نامهٔ علوی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۵ (۲)، ۴۸-۱۹.

References

Holy Quran

- Holy Bible (2001). *Old Testament and New Testament*, Tehran: Asatir
- Ali, Javad (1992). *Al-Mufsal fi al-Tarikh al-Arab Qabl al-Islam*, Beirut: Dar al-Elam Muslims
- Fatahizadeh, Fethiye (2007). *Women in the History of Islamic Thought*, 4th edition, Tehran: Islamic Research Center
- Ferdowsi, Abulqasem (2000). *Ferdowsi's Shahnameh*, edited by Saeed Hamidiyan, 5th edition, Tehran: Ghatre
- Ghani, Qasim (2007). *History of Sufism in Islam; Its various developments and transformations from the beginning of Islam to the era of Hafez*, 10th edition, (volumes 2-3), Tehran: Zavvar
- Ghazzali, Mohammad Ibn Mohammad (1998). *Ehya' Olume al-Din*, translated by Muyed al-Din Mohammad Kharazmi, Tehran: Elmi Farhangi
- Ghazzali, Muhammad Ibn Muhammad (1982). *Nasihah al-Muluk*, corrected by Jalal al-Din Homai, Tehran: Babak
- Ghazzali, Mohammad Ibn Mohammad (2002). *Kimiya Saadat*, Edited by Ahmad Aram, 8th edition, Tehran: Ganjineh.
- Hakimpour, Mohammad (2003). *Women's Rights in the Struggle of Tradition and Modernity*, Tehran: Naghme Novandish
- Ibn Abi Talib, Ali (2001). *Nahj al-Balaghe*, translated by Mohammad Dashti, 13th edition, Qom: Mashoor
- Ibn Abde Rabbeh Al-Andolosi, Ahmad Ibn Muhammad (1988). *Al-Aaqa al-Farid*, (Volume 6), Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi
- Ibn Khalkan al-Barmaki al-Irbali, Abul al-Abbas Shams al-Din Ahmad (1900). *Vafayat Al-aeayan*, researched by Ihsan Abbas, Beirut: Dar Sadir
- Ibn Qutaibe Dinavari, Abu Muhammad Abdallah Ibn Muslim (1997). *Ayoun al-Akhbar*, Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiye
- Ibn Saad, Muhammad ibn Saad (1989). *Tabaqat al-Kubra*, Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiye
- Jamshidi-ha, Gholamreza; Qasim Zaeri (2008). An Analysis of Prophet Mohammad's (As) Cultural Politics and Its Effect on Women's Socio-cultural Status, *Women in Development and Politics* (Women's Research), 6 (4), 5-38.
- Javadi Amoli, Abdullah (2004). *Woman in the Mirror of beauty and glory*, Qom: Isra'a
- Koleyni, Muhammad Ibn Yaqub (1986). *Al-Kafi*, Corrected by Ali Akbar Ghaffari and Muhammad Akhundi, 4th edition, Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyye.
- Muslim, Ibn Hajjaj Nishaburi (No Date). *Al-Sahih*, Beirut: Dar al-Fikr
- Mamouri, Ali; Zahra Khosh Sokhan Muzaffar (2010). Historical investigation of the position of women in Pre-Islam and the Qur'an according to the verse of Zarb, *Quarterly Research Journal of the Sciences and Education of the Holy Qur'an*, 1 (6), 73-94.
- Masoudi, Abolhossein Ali Ibn Hossein (1991). *Moruj al-Zahab*, translated by Abolqasem Payandeh, 4th edition, (volume 2), Tehran: Elmi Farhangi
- Mehrizi, Mehdi; Maryam Mashhad Alipour (2010). A new look at the characteristics of women in the age of ignorance, *Shia Women's Quarterly*, 7 (23), 7-36.
- Moballeg, Seyyed Mohammad Hossain (2001). A comparative study looking at women in ignorance, religions, Islam and feminism, *Qur'anic Research*, 7 (27-28), 194-223.

- Montazeri Moghadam, Hamed (2005). Types of Marriage in the Age of Ignorance, *History of Islam in the mirror of research*, 4 (8), 156-127.
- Moshareqa, Mohammad Zuhair (1988). *Social life in the Arab homeland*, Damascus: Dar Talas.
- Muslim, Ibn Hajjaj Nishaburi (Bita) *Al-Sahih*, Beirut: Dar al-Fikr.
- Nouri, Ibrahim; Leila Afzali Sheikhi, Mohammad Zarei (2022). Criticism of Ghazali's view on the issue of women's intellectual perceptions, *The Knowledge Studies in The Islamic University*, 25 (4), 1125-1144.
- Nouri, Yahya (1978). *Islam and Beliefs and Opinions of Humanity, (or Jahiliyyat and Islam)*, 8th edition, Tehran: Islamic Studies and Islamic Education.
- Pishvayi, Mehdi; Farideh Pishvayi (2009). Types of divorce in Pre-Islam and the evolution of the Pre-Islam divorce system with the advent of Islam, *Tarikh Quarterly in Research*, 7 (3), 74-49
www.sid.ir/paper/478889/fa
- Pourmola, Sayyed Mohammad Hashem, Afsardyr, Hossein (2014). Semantics of the Word 'aql (reason) in Islamic Quotes Referring to Women's Deficiency of reason, *Alavi Research Quarterly*, Institute For Humanities And Cultural Studies, 5 (2): 19-48.
- Rahimpour, Foruq Sadat (2012). Criticizing the Situation of Women in Qazali Thoughts, Women's Studies, *Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, 3 (1) 71-100.
- Rahimpour, Foruq Sadat; Shahrazad Staki (2016). A comparative study of the position of women in Ghazali and Ibn Arabi, *The Islamic Journal of women and the Family*, 4(6), 113-130.
- Ravandi, Morteza (1990). *Social History of Iran*, (Volume 7), Tehran: Negah
- Saadi Shirazi, Moslehuddin (2002). *Golestan Saadi*, Tehran: Kharazmi.
- Safa, Zabihullah (2005). *History of Iranian Literature*, 23rd edition, Tehran: Ghoghnoos
- Salem, Abdul Aziz (2001). *Arab history before Islam*, translated by Baqir Sadriniya, Tehran: Elmi Farhangi
- Sheikh Sadouq, Muhammad Ibn Ali (1992). *Man La yahzaro al-Faqih*, Research by Ali Akbar Ghaffari, Qom: Islamic Publications affiliated with the Qom Seminary Teachers Society.
- Sotoudeh, Hedayatullah (2006). *History of Social Thought in Islam from Farabi to Shariati*, Tehran: Nedaye Ariana
- Vaezi, Mohammad Javad (2008). The Status of Women in Pre-Islam (Jahiliyyat), *History of Islam in the mirror of research*, 6 (4), 135-159.
- Waghedi, Muhammad Ibn Omar (1988). *Al-Maghazi*, Research by Marsden Jones, Beirut: Al-Alami Institute
- Zarrinkoob, Abdul Hossein (2000). *Roozegaran*, Tehran: Sokhan.